

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПАРАМЕТРИ РЕГІОНАЛЬНИХ ІДЕНТИФІКАЦІЙ В УКРАЇНІ

Новою реальністю, з якою зіткнулася Україна на початку ХХІ століття, стало помітне зростання ролі регіоналізму і територіально-просторових ідентифікацій. Руйнування радянської макросоціальної ідентичності, що існувала у псевдоколективістському форматі, супроводилося виразними ознаками індивідуалізації й фрагментації – з відповідним поглибленням сегментованості соціуму і формуванням регіональних політичних субкультур. В умовах незалежності цей процес інтенсифікувався як під впливом загально-світових процесів (зростання ролі регіонів у міжнародному поділі праці і у транскордонному співробітництві), так і внаслідок розбалансування владних функцій у державі, яка впродовж 15 років не змогла визначитися з пріоритетами своєї регіональної й управлінської політики. На зростання питомої ваги явищ регіоналізму в українському житті впливають і політико-ідеологічні чинники: регіональне обличчя однієї з найвпливовіших партій, нестримна міфологізація проблеми “двох Україн”, апокаліптичні сценарії “розколу” тощо.

Осмилення логіки формування просторово-територіальних самоідентифікацій і їх відображення у суспільній думці виступає як ключ до розуміння особливостей соціокультурної динаміки. Але оскільки напрям такого осмилення в Україні упродовж тривалого часу задавався переважно в рамках навколонукової публіцистики, проблема регіональної ідентичності “обросла” величезною кількістю стереотипів і міфів.

На прикладі ідеологеми “двох Україн” досить легко простежити особливості метафоричного моделювання: вдало знайдена метафора набуває епістемологічного статусу і розглядається як максимально зручна для популяризації пояснювальна схема. І тоді вже уявляється не так важливим, що, як усякий троп, образ “двох Україн” не претендує ні на конкретність, ні на чіткість географічних кордонів. Матеріалізує його не стільки сама по собі регіональна специфічність, скільки політичне протистояння лідерів двох блоків і відповідні електоральні симпатії. Коли ж на цю метафору накладається гантінгтонівська ідея зіткнення цивілізацій, символізація

розчленованого українського простору набуває справді апокаліптичних рис. Стереотип швидко обростає емоційними інвективами, і на публіцистичному подумі постають уже “двадцять дві” чи навіть “двісті двадцять дві” України.

Розібратися у тому, що у таких інтелектуальних іграх йде від поглибленого осмислення історико-культурної реальності, а що є витвором збудженої уяви й нестримної політизації, не завжди просто. Примхлива історія надовго відвела українським землям роль периферій імперських державних утворень, породивши і феномени меншовартості, і фобії жертви, і месіанські марення. Усе це міцно спресувалося у суспільній свідомості у вигляді матриць, які стали в різних частинах країни гостро відмінними. Те, що ми сьогодні вкладаємо у поняття регіональної ідентичності, являє собою водночас і згусток соціального досвіду ізольованих одна від одної спільнот, і інтелектуальний витвір локальних інтелектуальних прошарків, і виникле на цій основі спресоване відчуття співпричетності до певного територіального соціуму, “малої батьківщини”. Якоюсь мірою у ній відбивається також нечітко усвідомлене прагнення регіональної спільноти до розширення прав і компетенцій регіональної влади, збереження культурної самобутності, народних традицій.

Територіальний компонент присутній у багатьох різновидах найбільш поширених ідентичностей – загальнолюдській, цивілізаційних, національних, етнічних та інших. Але його питома вага зростає в міру наближення до ґрунту, на якому відбувається соціалізація індивіда і кристалізація групових інтересів. І живить відчуття “територіального імперативу” не лише прагнення зберегти успадковану від предків самобутність. Не слабшим стимулятором виступає усвідомлення того, що саме в рамках обмеженого територіального простору створюються найбільш сприятливі умови для самовиявлення, самовизначення, самоорганізації.

Якоюсь мірою на зростання питомої ваги локальних ідентичностей впливає і відчутна криза універсалістських ідей, популярних на початку ХХ ст. і значною мірою дискредитованих практикою тоталітарних режимів. Рівною мірою виявилися неспроможними і теорії “світової революції”, і ідеї “лебенсрауму”; навряд чи дістануть друге дихання ідеї “світового уряду”. Поширення персоноцентристських настанов сприяє утвердженню пріоритетів локалізму і мікросоціальності. Особливо вагомим чинником сус-

пільного життя вони виступають у багатоскладових, у визначенні А. Лейпхарта, суспільствах, тобто тих, які виразно сегментовані за соціокультурними, ідеологічними, конфесійними та іншими ознаками.

Для пояснення особливостей регіонального світосприймання і соціокультурної динаміки можуть бути корисними підходи, запропоновані Н. Дейвісом. Ціннісні орієнтації, зауважує він, формуються під впливом комплексу усталених інтелектуальних зв'язків, причому цей комплекс тісно пов'язаний як із засвоєною термінологією, географічними назвами, символічними кодами, так і з політичними поглядами, соціальними умовностями, особливостями емоційного світосприймання, релігійною вірою, зоровою пам'яттю, традиційним історичним знанням. Йдеться, отже, про “запас попереднього досвіду, крізь який фільтрується вся зовнішня інформація про минуле”¹.

Вітчизняні соціологи поділяють чинники, під впливом яких формуються просторово-територіальні ідентичності, на довго- і короткотермінові. Перші залежать від особливостей поселенської мережі, етнічного складу, історичної пам'яті, орієнтацій на “свободу” чи “порядок”, унітаризм чи автономію. Другі формуються під впливом ситуативних інтересів регіональних еліт, геополітичних чинників, поточних політичних процесів. На цій основі може виникати “патерн регіонального розвитку” – як історично сформований тип відтворення регіональної ідентичності, своєрідний “соціокультурний код”, що визначає напрям соціокультурної динаміки².

Якщо подивитися під цим кутом зору на особливості формування регіональної ідентичності в Україні, то серед факторів впливу можна назвати: 1) природно-кліматичні особливості, зумовлені рельєфом місцевості, забезпеченістю ресурсами, специфічністю поселенської культури; 2) геополітичні впливи – війни та зумовлені ними міграційні процеси, поділи й переділи території внаслідок адміністративних заходів метрополій і міждержавних угод; 3) специфічність соціальної стратифікації, у тому числі зумовлена релігійними і міжконфесійними протистояннями, станом освітньої системи; 4) традиційні чи засвоєвані в процесі колонізації правові уявлення і способи самоорганізації; 5) політичні інтереси місцевих еліт.

Переліченим, зрозуміло, далеко не повною мірою визначається “ментальний портрет” регіону. Зв'язок людини з місцем свого на-

родження й проживання значно глибший і складніший, ніж той, що обумовлюється природними, соціальними чи політичними чинниками. Не можна скидати з рахунку психологічні особливості особистісних самоідентифікацій, в яких є чимало ірраціонального, підсвідомого. Варто також мати на увазі, що на соціокультурну динаміку впливають не стільки самі по собі регіональні відмінності, скільки стійкі стереотипи, що формують відчуття глибини відмінностей, які можуть уявлятися соціуму надто серйозними, навіть здатними поставити під загрозу територіальну цілісність країни.

Якщо брати до уваги у сукупності ці та інші чинники регіональної поляризації, неважко дійти висновку, що прийнята як основний градієнт лінія “Захід – Схід” в українській “географії уявлень” є надто приблизною і відчутно політизованою. У химерному образі “Сходу”, який здебільшого є політичним еквівалентом Росії, сплелися метафоризовані рецепції впливів різних цивілізацій – середземноморської, кочових, тюрко-мусульманської та інших і, як правило, це був не східний, а південний вплив. У таких “переплутаних” сторонах світу Я. Дашкевич вбачав наслідок відсутності в українських гуманітарних науках етноцентризму, який передбачає реконструкцію суспільно-політичного простору на основі власного бачення³. Якби таку модель хтось спробував створити, вона найімовірніше нагадувала б кристал з багатьма гранями, а вісь “Південь – Північ” для виявлення особливостей регіональних ідентифікацій виявилася б не менш суттєвою, ніж вісь “Захід – Схід”.

На користь такого припущення свідчить не лише той факт, що в Україні віддавна був свій неспокійний “Низ” і своя “Північ” – Полісся, частини якого в різні часи відокремлювалися від українського етнічного масиву, тяжіючи до Московії не лише ментально, але й політично. М. Попович досить точно підмітив, що саме поняття “Низ” було в Україні не лише географічним – до певної міри це була “антиструктура” і “антисвіт”, простір особливої, карнавальної символізації. Опинитися “за порогами”, які з давньослов’янських часів мали сакральне значення “границі з нижнім світом”, значило виразно протиставити себе нормам, освяченим і окультуреним віками⁴. Зрештою, історія Кримського ханату – це теж історія України, і зрозуміти її можна лише з врахуванням своєрідності тих багатьох ідентичностей, які сформувалися впродовж віків на кримському терені, і ще більшою мірою – постійних небезпек, які звідти виходили. А також того, що “дикі поля”, які утворилися навко-

ло освоєної української території внаслідок турецько-татарських набігів і пов'язаних із ними спустошень, створювали міграційний резерв, який зумовлював екстенсивний тип господарювання. Надалі внаслідок інтенсивного “перемішування” населення в районах “нового освоєння” формувався особливий тип регіональної ідентичності, мінімальною мірою пов'язаний з етнічністю.

Сказане, зрозуміло, ніякою мірою не має на меті применшити відмінності в регіональних самоідентифікаціях по лінії “Захід – Схід”. Галичина розвивалася як периферія європейської цивілізації і успадкувала від неї переважання індивідуалістичних начал у суспільній організації, поміркований консерватизм у своєрідному поєднанні з “психологічним активізмом”, високий рівень релігійності. Оскільки ж її еліта постійно відчувала свою ущемленість у чужому для неї “польському світі”, важливою рисою її світосприймання стало місіонерство з національним забарвленням (теорія українського П'ємонт), а притаманний їй антиполонізм невдовзі доповнився антиросійськістю. Сьогодні вона чіткіше порівняно з іншими регіональними елітами формує свої пріоритети, претендуючи на роль ретранслятора національної ідеї, правих поглядів, християнських ідеалів.

Специфічна “південно-східна” ідентичність вибудовується на зовсім іншому фундаменті, сформованому тривалою належністю до “російського світу”. В її основі – залишкова “радянськість” із схильністю до патерналізму влади, економічного прагматизму, демонстративної російськомовності. Нерозвинутість, а відтак і неефективність демократичних інститутів створює живильний ґрунт для клієнт-патрональних відносин і корпоративізму на тіньовій основі, породжує тягу до “порядку”, наведеного “сильною рукою”. Природно, що ті національні цінності, які живляться етнічністю, перебувають тут на периферії суспільної свідомості.

Втім, робити на основі цих розбіжностей висновок про серйозну загрозу “східного сепаратизму” і ймовірного розколу України підстав, на наш погляд, немає. Емоційні висловлювання окремих політиків у Северодонецьку в листопаді 2004 р. були не більш як реакцією на вихід із конституційного поля органів місцевого самоврядування західного регіону і другого ж дня були дезавуйовані самими ораторами. Той аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільної лояльності, який впродовж тривалого часу проводився у Львові та Донецьку Інститутом історичних досліджень

Львівського національного університету ім. І. Франка спільно з Мічиганським університетом, не виявив ознак небажання львів'ян і донеччан жити в одній державі. У 1999 р. порівняно з 1994 усвідомлення спільності історичної долі в обох регіонах мало позитивну динаміку⁵. Не виявили достовірних ознак розколу і наступні соціологічні дослідження, зокрема проведені в рамках дослідницького проекту “Регіони в Україні: динаміка, рухи і політика” та в ході моніторингового проекту “Українське суспільство”. Хоча реєструвалися досить суттєві відмінності у ставленні до історичного минулого України, бажаного шляху розвитку макрорегіонів, прихильності до політичних течій, динаміка ставлення до України як до Батьківщини скрізь була позитивною. Якщо на Заході України її сприймали як свою Батьківщину у 2002 р. 92,6% опитаних, то у 2005 р. – 97,5%, на Сході відповідно – 78,1 та 84,8%, на Півдні – 77,8 і 86,1%⁶. У ході опитування “Рік після Майдану: настрої громадян України”, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень в кінці листопада 2005 р., на аналогічне запитання ствердно відповіли у Західній Україні – 97% респондентів, у Донбасі – 85%⁷.

Надзвичайно цікаво подивитися на проблему самоідентифікації очима школярів. Таку можливість надає анкетування, проведене харківською дев'ятикласницею П. Власенко: вона опитала близько 200 учнів – львів'ян і харків'ян за 16 параметрами. Виявилось, що підлітки в обох містах практично єдині, коли вважають найбільш значущими ознаками громадянина України любов до своєї країни і гордість за неї. Незбіг думок виявився насамперед по трьох позиціях – “використання української мови”, “прихильність до українських традицій” і “усвідомлення своєї національної належності”. Ці три ознаки виявилися для львів'ян значно більш значущими, ніж для харків'ян.

Конкретні відповіді на запитання показали, що львівські учні значно більшою мірою політизовані порівняно із харківськими. Відповіді харків'ян на запитання “Чому Ви вважаєте себе українцем?” зводилися переважно до теми любові до України і бажання бути патріотом. Серед відповідей львів'ян зустрічаємо таке: “Тому що я підтримую націонал-патріотичну ідею, є прихильником інтегрального націоналізму”. На запитання “Що, на Вашу думку, включає в себе поняття “Україна”?” у Харкові відповіді типу “прагнення до незалежності, демократії, кращого життя” урівноважувалися

визнанням наявності корупції, дисгармонії влади й народу, нерелізованості, наявності проблеми “Схід – Захід”. Львів’ян радує, що “в Україні живуть національно свідомі люди, які підтримують національно-патріотичні ідеї і українську мову”. Водночас деяким з них здається, що в Україні “неможливо збудувати майбутнє”. Їх хвилює нечесний бізнес, тіньова економіка, політична криза⁸.

Зрозуміло, що коли йдеться про учнівські відповіді, неможливо виключити вплив на їхній зміст батьків чи вчителів. Але все ж варто відзначити досить високий рівень самосвідомості підлітків, як і влучність багатьох відповідей. При цьому виразні регіональні відмінності у світосприйманні не закреслюють головного – патріотичної налаштованості і стурбованості з приводу негативних явищ.

Анкетування у Львові виразно проілюструвало особливість західноукраїнського світосприймання – позитивну реакцію на націоналізм. Навряд чи учневі до кінця ясний іманентний смисл поняття “інтегральний націоналізм”, але націонал-патріотичну ідеологію він явно ставить на перше місце в системі своїх пріоритетів. У Харкові акцент робиться на патріотизмі.

Зрештою і весь смисл протистояння по лінії “Захід – Схід” зводиться до прийняття/неприйняття національної домінанти як основи світобачення. Латентна конфліктність тут є у своїй основі ціннісною. Розмежування відбувається в руслі обстоювання на Заході як пріоритетних цінностей етноцентризму й монолінгвізму (із схильністю до етнічного месіанізму й політики лінгвістичної українізації), а на Сході – цінностей соціальної справедливості, “порядку” і двомовності. Простіше кажучи, це конфлікт між національним романтизмом і прагматизмом (із акцентуванням в останньому державної “патронаж-політики”). І якщо у східному регіоні зрештою сформується особливий тип східноукраїнської ідентичності, то вона буде альтернативною до будь-яких різновидів етнонаціоналізму, але не антидержавницькою.

Відгомін подій “помаранчевої революції” на Сході переконливо довів, що імпульси розколу ідуть не зі Сходу (хоч саме там влада їх наполегливо шукала). У протестних настроях у східному регіоні питома вага сепаратистських висловлювань (не кажучи вже про дії) виявилася мінімальною. Та й сама по собі протестна активність виявилася тут на порядок нижчою, ніж на Заході. Якщо у масових акціях кінця 2004 р. у тій чи іншій формі (у тому числі і у

формі допомоги мітингувальникам) брала участь половина громадян західного регіону, то на Сході і Півдні – лише 8 та 5%⁹.

Небезпеку для територіальної цілісності держави створюють не самі по собі регіональні відмінності і не локальні самоідентифікації. І навряд чи можна погодитися з авторами фундаментальної праці “Українська політична нація: генеза, стан, перспективи” у тому, що нагальною проблемою для України є “подолання культурно-історичної різнорідності її регіонів”, зокрема тих, які виявляються у геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях¹⁰. Нівелювання регіональних особливостей не тільки нездійсненне в принципі (принаймні в межах життя кількох поколінь), але й нерациональне, бо усяке багатоманіття збагачує життєву палітру нації. Здорові політичні сили мають прагнути не до “подолання” різнорідності, а до цивілізованого вирішення проблем, які на її ґрунті виникають, і цивілізованої ж протидії спробам політизації регіональних відмінностей. Бо реальну загрозу розколу створюють не орієнтаційні неспівпадиння, а конкуренції націоналізмів, коли вони входять у стадію ворожості і “перемоги будь-якою ціною”.

На наш погляд, сьогодні в Україні намітилася небезпека того, що зацикленість еліт на проблемах протистояння Сходу й Заходу затемнює наявність більш серйозного, у своїй основі цивілізаційного, конфлікту по лінії “Південь – Північ”. Якщо країні й справді невдовзі доведеться зіткнутися із проблемою сепаратизму, то він вочевидь матиме південне, кримське походження. На користь такого припущення говорить той складний вузол суперечностей, який спричинений різним баченням трьома найбільшими спільнотами Криму його політичного майбутнього і шляхів розв’язання соціальних та етнічних проблем. Автономний статус Криму заклав фундамент для конструювання особливої кримської регіональної ідентичності, але не меншою мірою – і для конкуренції націоналізмів – російського, українського і кримськотатарського. Згадаємо, що саме Крим створив реальну загрозу територіальній цілісності України у 1992 – 1994 рр. І нині наявність у Криму власного парламенту, уряду, особливого мовного режиму, як і присутність російського військово-морського контингенту, філіалів російських вищих учбових закладів тощо – “усе це надає кримській еліті саможивності і певного відсторонення від київських властей”¹¹.

Якщо додати до сказаного нерозв’язаність проблеми інтеграції в українське суспільство кримських татар, ускладненої їхніми

претензіями на створення на півострові власної етнорієнтованої державності, а також антитатарську налаштованість і “лівизну” впливової російської общини, побоювання щодо ймовірності ескалації напруженості в Криму вочевидь не здаватимуться надмірними. Адже проросійські настрої лівого спектру кримської еліти, особливо на фоні значного загострення українсько-російських відносин, сягають далеко – аж до тісного союзу з Росією, Білоруссю і Казахстаном. Особливу небезпеку становить той факт, що багато кримчан живе міфами, створеними політиками різних мастей у власних інтересах. Стереотипізація історії кримських татар – як під впливом російської, так і не меншою мірою власної кримсько-татарської міфотворчості – створює, за М. Панчуком, ситуацію, коли “будь-яка політика, спрямована на кримських татар, приречена на рух всліпу і має мізерні шанси на успіх”¹².

Що ж мають робити еліти, щоб процес конструювання колективних ідентичностей принаймні не поглиблював лінії розколу у суспільстві? Насамперед по можливості знімати напругу навколо політичного й культурного самовизначення індивідів і груп. По-друге, створювати такі здатні знайти відгук у суспільній свідомості інтерпретаційні схеми, які виходять із розуміння “інакшості” і права на інакомислення. По-третє, намагатися не використовувати у політичній боротьбі ті символічні ресурси, які формують образ ворога (формули зради, політичного кілерства, “п’ятої колони” тощо). По-четверте, навчитися сприймати опозиційність як природне і потрібне у сегментованому суспільстві явище, а не як підривну діяльність.

Поки що ж створюється враження, що, всупереч майданним деклараціям, владі не вдається роль об’єднувача. Під час опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у жовтні – листопаді 2005 р., на запитання “Чи вдалося новій владі зблизити Схід і Захід?” позитивну відповідь дали лише 22,9% опитаних. 44% вважають, що у порівнянні з добою Л. Кучми нічого не змінилося (на Сході – 55%), а 10,7% заявили, що суперечності стали гострішими (на Сході – 17,6%). Ці дані, вважають Ю. Мостова і С. Рахманін, сміливо можна вважати виразом новій владі, яка не спромоглася зробити навіть врозумливої спроби склеїти країну¹³.

¹ Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер. з англійської. – К., 2001. – С. 22.

² Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури на-

селення України// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 103.

³ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом и Заходом (XIV – XVII ст.) // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. – Т.СХХІІ. – 1991. – С. 28 – 44.

⁴ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999. – С. 169.

⁵ Сусак В. До питання про регіональні особливості політичної культури українського суспільства // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. – К., 2003. – С. 136–170.

⁶ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України. – С. 111.

⁷ День. – 2005. – 15 грудня.

⁸ Дзеркало тижня. – 2005. – 26 листопада.

⁹ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України. – С. 116.

¹⁰ Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К., 2004. – С. 188.

¹¹ Петровский В.В. Этнос и политика на исчезающем постсоветском пространстве. – Харьков, 2005. – С. 159.

¹² Панчук М.І. Мовно-культурні проблеми у висвітленні регіональної преси // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. – К., 2005. – С. 146.

¹³ Дзеркало тижня. – 2005. – 19 листопада.